

Religiositeit bij Deense filosoof Søren Kierkegaard

Geloven tegen vertwijfeling in

Geert Delbeke

Tertio (231-232), 14 juli 2004 – p. 8-10

Frits Florin ontdekte in zijn vormingsjaren Søren Kierkegaard en hij herontdekte hem in zijn pensioenjaren. Hij onderstreept twee belangrijke vaststellingen: Kierkegaard moet je lezen in zijn polemische context en de Deense filosoof, een kind van de Verlichting, was erg geïnteresseerd in middeleeuwse mystiek.

Weet u nog waarom u in 1964 bij de Vlaamse dominicanen afstudeerde op Kierkegaard?

„Mijn promotor, Jan Walgrave, zei: je moet een grote auteur kiezen en je moet de teksten zelf lezen, niet beginnen met literatuur over de auteur. Ik ging in de bibliotheek van het klooster kijken en daar stond een grote reeks blauwe boeken, in gotisch schrift gedrukt, in een exotische taal. Dat was Kierkegaard. In encyclopedieën ging ik zoeken wie dat was, en dat sprak mij aan.”

Wat precies?

„Kierkegaard werd de vader van het existentialisme genoemd – wat trouwens betwistbaar is – en het was de tijd van Maurice Merleau-Ponty en Jean-Paul Sartre. In die tijd werd niet zoveel geschreven over Kierkegaard, zeker niet in het Nederlandse taalgebied. Walgrave was enthousiast omdat hij net geschreven had over Ortega y Gasset die zelf een kenner van Kierkegaard was.

Ik ben gewoon begonnen met de lectuur van het eerste grote werk *Ofwel ofwel*, twee dikke delen, ook vertaald als *Het een of het ander*. Ik heb daar een woordenboek bij gekocht en iets als 'Deens leren in acht dagen'. Met die drie boeken voor mij ben ik begonnen met mijn eerste regels Kierkegaard. Deens is geen moeilijke taal, althans om te lezen, voor wie Nederlands spreekt. Dat lezen had ik vrij snel onder de knie, ik heb ook geen moeite met talen. Zo doorworstelde ik die boeken.

Dan heb ik gezocht welke mensbeelden daar in zaten. In het eerste deel is de estheticus aan het woord, in allerlei beschrijvingen van herkenbare types. Met aan het einde het dagboek van Johannes, de verleider die een meisje versiert met een heel subtiële techniek, tot zij toegeeft, en dan is het voor hem gedaan, dan vindt hij het niet meer interessant en laat hij haar vallen. Want de estheticus mikt puur op het gesofistikeerde genot. Dus niet zomaar je zat drinken, maar het verfijnde genot in een strijd tegen de tijd. Immers, de tijd is de vijand van de estheticus. Het gaat erom het genot te doen voortduren. Giovanni uit de opera van Mozart is ook een type dat uitvoerig wordt geanalyseerd.

Het tweede deel van het boek is geschreven door rechter Wilhelm, hij is de ethicus. Die staat voor de continuïteit: een lijn in je leven aanbrengen. Het zijn voor een deel teksten geschreven voor de estheticus, die een huisvriend is van hem. Daar zitten ook weer allerlei lagen in. Zo heeft de vrouw van de rechter het heel erg op de estheticus, een beetje té volgens de rechter, en dat speelt ook weer mee. Wonderlijk, het is een fantastisch boek.”

Na de estheticus en de ethicus komt de religieuze mens. Daar bent u toen niet meer aan toegekomen?

„Neen. Het religieuze is bij hem weer een volgend stadium. In het werk van Kierkegaard heb je grofweg drie perioden. De eerste is die van het prechristelijke: esthetisch, ethisch

en religieus, maar geschreven vanuit een 'buitenreligieus' standpunt, dus veel meer analytisch. Daarna beginnen de eigenlijk religieuze werken en dat is een soort positionering van de ideale christen, die hij zelf dus niet was. En het is bijna allemaal pseudoniem.

De pseudonimiteit in de eerste fase is veel meer die van iemand die er buiten staat en ernaar kijkt. De pseudonimiteit in de tweede fase is: ik beschrijf een ideaal maar ik ben dat zelf niet. In de derde fase, aan het eind van zijn leven, is hij ineens pamflettist geworden – wat hem eigenlijk totaal vreemd was – en revolutionair tegen de officiële staatskerk, en in die tijd ook indirect tegen de staat.”

Dertig jaar later gaat u weer Kierkegaard bestuderen. Waarom?

„Mijn centrale vraag was: wat is geloven, wat is het religieuze, hoe kan je dat benaderen zodat het niet in absurditeiten terechtkomt. Mensen geloven immers de gekste dingen en noemen dat religie. Ik ben om te beginnen gewoon gaan kijken: waar gebruikt hij het begrip 'het religieuze' door heel het werk heen. Gelukkig is er van al zijn werken een gedigitaliseerde uitgave, maar nog niet van al zijn papieren.

Dan vroeg ik: zit daar ontwikkeling in? Dat was natuurlijk zo. Zo kwam ik terecht bij zijn verhouding tot zijn omgeving. Omdat hij voortdurend polemisch was. Kierkegaard heeft nooit een systematische theologie geschreven, het was altijd tegen iets of iemand, in het begin tegen de Deense Hegelianen, daarna veel meer tegen het officiële christendom van de staatskerk. Het grote voordeel was dat ik zo lang in Kopenhagen heb geleefd, dat ik hem heel sterk probeer te verstaan vanuit zijn polemische context in het stadje dat Kopenhagen toen was, met die kleine groep intellectuelen, waar iedereen iedereen kende. Van daaruit kun je hem veel beter verstaan en dan kun je juist ook zijn originaliteit beter plaatsen.”

Waar stond Hegel toen voor? Alles begrijpen?

„Dat is langzamerhand zijn verwijt geworden aan Hegel of eigenlijk nog meer aan diens navolgers in Denemarken, dat ze dachten alles te kunnen oplossen, alles te kunnen beheersen zonder dat iets je nog ontsnapt, ook God niet. Want God, zoals Hegel ergens schrijft, heeft uiteindelijk geen 'Geheimnis', geen mysterie meer. Want er is niets dat je in principe niet kunt kennen, ook in God niet. Dat is iets wat bij Kierkegaard in zekere zin op de lachspieren werkt. Hij heeft dat altijd heel ironisch benaderd. Als je met een Hegeliaan praat, dan moet je eerst goed kijken met wie je spreekt, of het ook iemand is die wel eens in zijn neus peutert, zo schrijft hij letterlijk, of zich in de haren krabt. Want dat past niet in het systeem, daar is het allemaal helder.

Maar negentig procent van de dingen die je tegenkomt, overkomt je. Je zit in dat lichaam, in dat gezin, in die stad, in die staat, met die nationaliteit, in die tijd. Dat heb je allemaal zelf niet gemaakt, het komt op je af, en dat moet je interpreteren. En dat kun je niet beheersen, want je hebt het niet eens, het overkomt je. Kierkegaards interpretatie is dat je het moet zien als een gave en een opgave, iets wat inderdaad op je bordje komt en waar je iets mee moet.”

Is het in dat zoeken dat hij stadia onderkent: esthetisch, ethisch, religieus en uiteindelijk christelijk?

„Het zijn geen stadia in de zin van de ontwikkelingspsychologie, alsof je eerst door het ene moet, dan door het andere. Het zijn meer aspecten van het leven, die in evenwicht moeten komen. Het prechristelijke religieuze hoort in feite nog bij het beheersingsdenken. Wat er dwars door komt is de schuld, de zonde. De ethiek zegt: je moet dit en je moet dat, en je ziet dat het niet lukt. Het lukt nooit. Want als je zoals Icarus de lucht ingaat, ben je al de eerste minuut van je leven kwijt, en ben je in feite al verloren omdat je, denkend aan wat je zou moeten doen, al weer niet gedaan hebt wat je moest doen. De zonde doordringt alles, het niet kunnen halen van de ethische eis. De ethiek is de inspecteur van het leven die er altijd staat en die je in zekere zin altijd al

veroordeelt. De verleiding is de stap terug, de vlucht in het esthetische, in de diversiteit, de afleiding.”

Dat klinkt wel heel actueel: werken, sporten, je relatie, je lijn, concerten, lectuur, tentoonstellingen, reizen...

„Zo is het ook. De zuivere ethiek is niet des mensen. En wat doe je dan? Dan komt dus het christendom in beeld dat tegen wat je in feite ziet en tegen wat je kunt constateren, zegt: het kan toch. Kierkegaard zegt ergens: God is, dat alles mogelijk is. En dan bedoelt hij natuurlijk niet het vierkante rond of zoiets, maar dat het mogelijk is als mens toch zinnig te leven.

De grens van het ethische is het schuldbesef, het berouw. Want het berouw is altijd machteloos. Het kan zichzelf niet ongedaan maken als het ware. Hij zegt: het berouw is als een beul die zijn slachtoffer aan de haren naar het schavot trekt. Maar het kan geen oplossing bieden. Dat kan alleen het christendom. Daar stelt hij dan ook zeer hoge eisen aan. Want Christus was voor hem vooral iemand die dwars stond op het normale, op het beheersen. Hij was voor hem vooral de gekruisigde, degene die dwars stond op alles wat gewoon, fatsoenlijk geacht wordt. Het begrip navolging gaat een steeds grotere rol spelen in het laatste deel van zijn schrijverschap, waar hij het heeft over de ideale christen. Die moet dus ook als het ware gekruisigd worden, zich dwars op de wereld stellen.”

De titel van uw doctoraat luidt: geloven als noodweer. Wat bedoelt u daarmee?

„Als je op het einde van de ethiek loopt, op de niet-realiseerbare ethiek, dan is er nog maar één mogelijkheid, dat is een postulaat, namelijk dat God toch de vertwijfeling kan wegnemen. En eigenlijk vind je dat alleen in het christendom terug. Maar het is nooit een objectieve waarheid. Geloven is afzien van een objectieve zekerheid in een subjectieve zekerheid – die ook een zekerheid is, in een zekere zin een veel sterkere zekerheid, maar die nooit objectief te omschrijven of te vatten of te beheersen is. Geloven is die stap van objectieve beheersbaarheid naar het wegnemen van de vertwijfeling. Een vertwijfeling waartoe die objectieve zekerheid altijd leidt, als je eerlijk bent tenminste. Geloof is een sprong, zegt Kierkegaard.

Pas op, hij is soms zeer fideïstisch geïnterpreteerd: ‘Als je maar gelooft, als je je maar overgeeft.’ Maar zo bedoelt hij dat niet. Je moet elk moment je verstand blijven gebruiken. Zo sterk was hij wel beïnvloed door de Verlichting, je moet nooit je verstand buiten spel zetten. Maar je verstand leidt je tot de grens waar je zegt – zoals hij dat uitdrukt – hier kun je knielen, hier kun je de sprong wagen, met je verstand, maar over je verstand heen als het ware, over het beheersen heen. Want het verstand is voor hem het beheersen.”

Het wegnemen van de vertwijfeling, hoe doe je dat?

„Er zijn talloze manieren – hij heeft die in zijn werken psychologisch helemaal uitgevlooid – om toch niet die stap uit de vertwijfeling te zetten. Je hebt bijvoorbeeld de vorm van vertwijfeling die in het fantastische ligt, in het luchtkasteel. Mensen die briljant enorme visies kunnen schetsen, maar er zelf nooit instappen. Dat is één vorm. Hij zelf noemt dat te veel oneindigheid, de vertwijfeling van de oneindigheid. Je hebt ook de vertwijfeling van de eindigheid, dat is de absolute relativist die zegt: zoveel mogelijk beheersen. Die kent geen oneindigheid, die heeft alleen maar die dingen waar hij greep op heeft en die hij kan beheersen.

Het afstand nemen van het eindige vind je in de hele christelijke traditie, met name in de ascese van de mystici. Dat is een van de nieuwere dingen in mijn benadering, waar ook het meeste discussie over geweest is, dat is de verwantschap van Kierkegaard met de middeleeuwse mystiek.”

Dat hebt u naar boven gehaald?

„Nieuw in mijn werk is ten eerste dat ik Kierkegaard consequent als polemist heb gelezen. Ten tweede dat ik zijn verwantschap met de mystiek kon aantonen. Hierop kwam vooral reactie van mijn Deense collega's. Dat zijn echte lutheranen. In het Deense lutheranisme heb je een heel sterke antikatholieke tendens. En ik had het lef Kierkegaard in verband te brengen met zoiets katholieks als Meister Eckhart! Maar, wat zij niet konden ontkennen is dat Kierkegaard zeer geïnteresseerd was in mystiek. Hij had ook allerlei anthologieën van mystici. Een aantal exemplaren van die werken uit zijn bibliotheek zijn teruggevonden, met zijn aanstrepingen. Die vind je ook terug in zijn persoonlijke aantekeningen.”

Hoe zit het met de huidige receptie van Kierkegaard? Een hausse, een baisse?

„Dat gaat met golven. We hebben er nu net weer een achter de rug. Zoals gezegd, in die eerste periode, toen ik met de studie begon, werd hij zeer sterk als de vader van het existentialisme gezien. Daarna werd hij – door sommigen althans – veel meer gezien als de vader van het postmodernisme. Dat is ook onzin, maar in zekere zin begrijp ik wel hoe dat komt.”

Wegens zijn antisysteemdenken?

„Ja, maar zoals ik al zei, was hij ook een kind van de Verlichting. Nu proberen ze weer meer die religieuze kant. Want wat is hij nu eigenlijk? Hij is niet alleen maar filosoof, hij is evenmin alleen maar theoloog. Ja, hij is een schrijver, zoals hij zichzelf noemde. Een religieus schrijver, zei hij zelf nog het liefst. Zijn werk is heel essayistisch, zeer levendig, met veel anekdotes.”

Een fijne psycholoog ook, een mensenkenner, maak ik op uit uw selectie van teksten.

„Zijn boek Het begrip angst is nog altijd een bron van inspiratie, ook voor psychologen en psychiaters.”

Voor elke week van het jaar koos u op verzoek van de uitgever een tekst van Kierkegaard. U duidt de 52 teksten, situeert ze, u breekt ze open, u maakt ze toegankelijk. Want toegegeven, op sommige teksten breekt de lezer van nu de tanden.

„Ik heb het zo aangepakt dat ik begonnen ben met heel moeilijke dingen. Dat is verkooptechnisch misschien niet zo goed, maar ik dacht, ik doe het toch, want daar zit de kern van de zaak en van daaruit lees je dan de rest. Er zijn ook aspecten die zelden de aandacht hebben gekregen in de Kierkegaard-studie. Voor mij staat één boek centraal, dat heel zelden wordt behandeld: Een literaire recensie. Het is een klein boekje, een recensie van een roman, ik vond het eerlijk gezegd een beetje een keukenmeidenroman, over twee generaties: die van de Franse Revolutie en de postrevolutionaire generatie, en het conflict tussen die twee.

Dat intrigeerde Kierkegaard, niet zozeer het verhaal, maar die tegenstelling: wat is een revolutionaire generatie, en wat is een postrevolutionaire generatie, waar hijzelf bij hoorde. Dat deed hij fantastisch, dat is echt een inspirerend boek en daar nam ik een aantal teksten uit. Ze gaan over hoe de Verlichting de enkeling heeft geïsoleerd. De Verlichting heeft het individu in een cel geplaatst, in een gevangenis waar hij helemaal alleen wordt gelaten en dan zichzelf moet redden. Ontsnapt hij uit zijn cel, dan bevindt hij zich weer in een grotere gevangenis, vanwaar uit hij weer helemaal zichzelf moet zien te oriënteren. Want er zijn geen keizers, geen pausen, geen autoriteiten meer, waar hij zich kan aan vasthaken en met wie hij als het ware kan meezeilen. Het enige wat hij heeft, is een isolement, het voortdurend teruggeworpen zijn op zichzelf.”

En dus kunnen anderen niets voor hem betekenen?

„Nooit op grond van hun autoriteit, maar op grond van zijn eigen keuze. Dat betekent dat anderen voor hem alleen, zoals Kierkegaard dat noemt, 'lijdend', passief, iets voor hem kunnen betekenen. Dus niet in de zin van: 'Je moet zo doen als ik', niet in

autoriteitsvorm, maar in de vorm van aandacht trekken, 'opmerkzaamheid' zoals hij dat noemt: zo kan het ook. En dan moet je zelf beslissen. Die kwestie van enkeling en massa, enkeling en autoriteit, speelt daarbij een hele grote rol.

Kierkegaard betreft er ook de pers bij. Hij wijst op de vele kletspraat – denk aan al die columns die je tegenwoordig leest. Veel analyse om de analyse maar waar geen verdere consequenties aan vastzitten. Ze zijn anoniem. Hij zegt ergens: er wordt tegenwoordig veel onder naam gepubliceerd, maar eigenlijk is dat anoniem, want het heeft geen consequenties voor degene die het geschreven heeft en ook niet voor de abonnee, want hij hoeft niet actief stelling te nemen."

U koos ook voor esthetische teksten.

„Daar heeft hij er ook veel van geschreven. Die zijn ten eerste soms heel grappig om te lezen, maar ze zijn ook mooi geschreven en heel origineel. Ik heb een mix gekozen van heel moeilijke naast meer literaire en poëtische teksten en ik probeerde die zo goed mogelijk in zijn schrijverschap te situeren. Kijk, een tekst van de estheticus is geen tekst van Kierkegaard. Die tekst geeft zijn mening niet weer, maar illustreert hoe een estheticus in het leven staat. En rechter Willem, dat is niet Kierkegaard, integendeel zelfs, dat is een gezapige brave burger die ethisch leeft en het huwelijk ophemelt als de volledig ethische wijze van leven. Je kunt Kierkegaard nooit 'blind' lezen en zomaar zeggen: dat is Kierkegaard. Eigenlijk zijn er weinig teksten waar Kierkegaard zelf spreekt."

Steekt er een opbouw in de keuze van de teksten?

„Ik heb het boek Tegen de vertwijfeling genoemd. De vertwijfeling is dat je zegt: nu is niets meer mogelijk. Wat uit een argeloos openstaan voor het leven volgens hem de enige conclusie is. En dan toch – en dat is de kern van de zaak – tegen de vertwijfeling, over de vertwijfeling heen. Dat is de kern van Kierkegaards schrijverschap volgens mij."

Tegen de vertwijfeling. Is er ook een positieve formulering?

„Ja, het besluit. God verstaat alleen de taal van het besluit. Bijvoorbeeld, wat een huwelijk draagt, zegt hij, is het besluit. Daarmee bedoelt hij niet alleen het besluit op het moment van de huwelijkssluiting, maar ook dat je gekozen hebt om iets te doen wat in feite onmogelijk is. En dat is de taal die de mens met God spreekt. De enige taal waarin God met de mens communiceert, is die van het besluit. Je neemt een besluit om iets te doen wat in feite onmogelijk is. En daar ontmoet je God, want daar – hoe moet ik het zeggen – ga je iets doen wat buiten je eigen beheersing valt, want het is toekomst. Een toekomst waarvan je in de grond van je hart weet dat je ze nooit zuiver kunt realiseren. Maar je weet ook dat het toch geaccepteerd zal worden als je het zo goed doet als je kunt. Met de zekerheid dat daar schuld en zonde bij komt kijken en toch opnieuw beginnen, toch vertrouwen, een continue lijn van vertrouwen houden. Dat is geloof, dat is christendom. En dat zit dus in dat besluit.

De erotiek in een huwelijk bijvoorbeeld kan alleen zinvol blijven, als zij onder dat besluit ressorteert, of anders is het iets zoals bij de estheticus, wat met de tijd in tegenspraak is. Want ja, het genot is voorbij en dan is er niks meer voor de estheticus. Terwijl juist de erotiek in het leven wordt gehouden als ze onder dat besluit ressorteert. Daarover heeft hij een heel mooi stuk, ik heb dat ook opgenomen. Dat is echt de kern van zijn werk."

Uit een van uw tekstkeuzen moet je opmaken dat al die mensen, zeg maar BV's van alle slag, die in interviews steevast uitspraken doen over de grote dingen des levens – 'Wat mij betreft bestaat God wel of niet' – zich volgens Kierkegaard op een niveau bewegen van iemand die je moet opsluiten in een gekkenhuis.

(lacht) „Ja. Want zij objectiveren God. En één ding kan niet bij God, er is niets objectiefs in God, zegt hij. Als je God vastlegt, als je hem in objectieve termen gaat definiëren, dan is het God niet."

Dan zit je wel met een levensgroot probleem: er is een instituut dat er alleen maar is om God ter sprake te brengen.

„Dat is zo. En het is niet voor niets dat Kierkegaard gestorven is te midden van een strijd tegen de staatskerk. Kierkegaard is daarin heel erg geëvolueerd. In het begin vond hij de kerk, de Deense staatskerk, een noodzakelijk kwaad voor de christelijke socialisatie. Want er moet toch iemand, een of ander instituut moet toch de kinderen onderwijzen, de goede zeden preken, enzovoort. Dat is dan de kerk.

Maar hoe verder hij kwam in zijn denken, hoe kritischer hij daarover werd. Want hij zei: dat is niet het christendom dat ze daar verkondigen, ze hebben er alle scherpe kanten afgevijld, ze preken een soort burgerlijke gezapigheid en die staat juist in de weg van wat hij het christendom van de gekruisigde, de navolging van de gekruisigde noemt. Hij heeft daar geen alternatieve leer over de kerk tegenover gezet, en daar ging hij op de een of andere manier nog prat op ook. Hij heeft zich nooit in positieve zin over kerk of 'kerk zijn' uitgesproken, alleen in negatieve zin.”

Het klooster kende hij niet?

„Hij heeft daar veel over geschreven, al had hij er natuurlijk geen rechtstreekse kennis van. Hij had het vooral via Luther. En hij vond dat Luther, zeker in zijn latere geschriften, het kind met het badwater had weggegooid. Natuurlijk was Kierkegaard tegen het klooster zoals hij dat van Luther kende, namelijk mensen die zich beter achten dan anderen, dichterbij God, met een geprivilegieerde verhouding tot God – dat was bij hem totaal ondenkbaar. Of mensen die aan zelfkwellerij deden, door geseling en zo, daar moest hij allemaal niets van hebben, dat vond hij verschrikkelijk. Maar het teken van anders zijn dan de wereld, daar tegenin, dwars staan daarop, dat had Luther volgens hem mee weggegooid in zijn strijd tegen het klooster. Dat was het kind dat met het badwater was weggegooid. En daarom had hij daar toch een affiniteit mee, hij kwam er telkens op terug. In de loop van zijn werk is hij daar dichterbij komen te staan. Zo van: 'Ja, het is natuurlijk niet meer van deze tijd, en daar zaten ook al die slechte kanten aan, maar die kern ervan, die hadden we eigenlijk moeten houden.'”

Hij leefde natuurlijk in een samenleving waar kerk en maatschappij, kerk en staat praktisch samenvielen. Zou Kierkegaard in een situatie zoals vroeger een Oostblokland of straks misschien bij ons, niet anders over de kerk schrijven?

(aarzelt lang) „Hij zou waarschijnlijk... – overzetten naar deze tijd is moeilijk –, maar in ieder geval, hij zou oog hebben gehad voor kleine gemeenschappen die zich met passie inzetten voor het christendom en die de navolgingsidee proberen gestalte te geven. Maar iedere vorm van pausdom of wat dan ook, nee, dat zou niks zijn. Maar hij had verder niets tegen het katholicisme. Hij heeft er veel over gelezen. Hij was zeker niet aan een confessie als instituut gebonden.”

U maakt geen heilige van Kierkegaard. U onderkent in hem ook de bourgeois, de rentenier, de conservatief in sommige opzichten en het zat niet goed met de vrouwen.

„En als je hem als psycholoog wil leren kennen: *Keizer Nero's zwaarmoedigheid. Hysterie van de geest*, dat is ook zo'n tekst waar je ziet wat een observator hij kon zijn. Hij had de mensen door.”

☞ Frits Florin, *Geloven als noodweer. Het begrip 'het religieuze' bij S. Kierkegaard*, Agora, Kampen, € 29,95.

☞ Frits Florin, *Søren Kierkegaard: Tegen de vertwijfeling. Dichter bij Kierkegaard in 52 teksten*, Agora, Kampen, € 24,90.

*** **

Frits Florin herontdekt Kierkegaard

Frits Florin (Leuven 1937) studeerde in 1964 bij de Vlaamse dominicanen af op de Deense denker Søren Kierkegaard (1813-1855). Daarna volgde een jaar studie van Luther in Paderborn en een langer studieverblijf in Kopenhagen aan de theologische faculteit met haar befaamde Kierkegaard-instituut.

Vanaf 1969 was hij actief in het vluchtelingenwerk in Nederland. Na zijn pensioen nam hij de draad van de Kierkegaard-studie weer op en promoveerde in 2002 tot doctor in de filosofie met het werk *Geloven als noodweer*. Het begrip 'het religieuze' bij Søren Kierkegaard (Agora, Kampen). Zijn uitgever vroeg hem ook een bloemlezing te maken van Kierkegaard. Dat werd het boek *Tegen de vertwijfeling. Dichter bij Kierkegaard in 52 teksten*, met een inleiding over leven en werk van de Deense schrijver.